

Він має вигляд одинарного чотириконечного з розширеннями на кінцях хреста у вигляді трилисника – "хрест боттоні" ² (подібні за формою хрести зустрічаються серед намогильних пам'ятників Центру та Півдня України). Поверхня з обох боків прикрашена прокресленими зображеннями. На лицьовому боці у центральній частині вирізано розп'яття, вище якого на вертикальній поперечині — дві шестикутні зірки з хрестом під ними. Під розп'яттям зображені три будинки. На поперечній перекладині по обидва боки від розп'яття містилися два додаткові символи, один із яких (біля правої руки Христа) затертий, інший (біля лівої руки) представляє собою гілку. Зі зворотного боку на поперечній перекладині зліва зображена літера **X**, справа – серце. Даний хрест також виготовлений із міді, має розміри 5,8 x 3,6 см. Вгорі є незаклепане вушко для носіння на шії. Низька якість виробу та примітивність техніки нанесення зображення свідчать про його кустарне виробництво. Як і його попередник, даний хрест датується XVII – XVIII ст.

Література

1. **Векленко В.** Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Новобогородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип.15. – С.60 – 61; Рис.1: 3; **Векленко В.** Знахідки натільних хрестів з території Богородицької фортеці та її посаду у 2007 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2008. – Вип.17. – С.147 – 148; Рис.1: 5.

2. **Красильникова Л., Красильников К.** Новое в технологии изготовления христианских крестов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип.15. – С.106.

Дмитро Філімонов (Дніпропетровськ), старший науковий співробітник Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей

Нові знахідки старожитностей XVIII ст. з поселень Карабинівка та Лиманське в Присамар'ї

У 2009 р. продовжено розпочаті в попередні роки обстеження територій колишніх сіл Карабинівка та Лиманське в Присамар'ї. Залишки зазначених населених пунктів XVIII - XIX ст. знаходяться поблизу озера Солоний Лиман на околицях сучасного с. Новотроїцьке Знаменівської сільської ради Новомосковського району Дніпропетровської області. Впродовж року, під час багаторазових візуальних обстежень орних полів, на яких розташовуються залишки поселень, здійснено збори різноманітного підйомного матеріалу XVIII – XIX ст. До складу колекції входять монети, вироби з глини, прикраси, елементи одягу та взуття, предмети військового спорядження, речі культового призначення (предмети дрібної православної пластики XVIII – XIX ст., виявлені на територіях поселень, на цей час знаходяться в процесі обробки і підготовки до окремої публікації, з цієї причини у даній статті вони не розглядаються). Тож безпосередньо перейдемо до розгляду здобутого матеріалу.

Усього на території старого села Карабинівка в 2009 р. виявлено 9

екземплярів мідних монет XVIII – XIX ст. Найбільш ранньою є монета часів правління імператриці Єлизавети Петрівни – «денга» зразка 1757 – 1761 років. Стан збереженості монети дуже поганий, вона сильно потерта та корозована, через що не можливо встановити рік карбування. Наступні дві монети XVIII ст.: п'ять копійок 1766 р. та дві копійки 1777 р. Обидві монети належать до періоду правління імператриці Катерини II. Ще одна монета – дві копійки 1797 р. відноситься до часів імператора Павла I. Серія монет XIX ст. складається з двох примірників номіналом 2 копійки карбування 1812 та 1814 років, «денги» 1819 р. і копійок 1822 та 1854 років.

З-поміж виробів із глини, переважно представлених дрібними уламками керамічного посуду XVIII - XIX ст., виділяється фрагмент лицьової коробчастої кахлі розмірами 10 x 6,2 см. Поверхня жовтого кольору прикрашена рослинно-геометричним орнаментом (Рис. 1.6).

Наступну групу знахідок складають речі особистого вжитку, такі як прикраси, елементи одягу та взуття.

Прикраси представлені фрагментом литого персня, виготовленого з бронзи. Даний фрагмент персня знайдено поруч з п'ятаком 1766 р. (відстань між предметами не перевищувала 10 см), що дає підставу датувати виріб також XVIII ст. Щиток персня ромбічної форми розмірами 1,1 x 0,9 см, прикрашений гравійованим рослинним орнаментом, який нагадує літеру «X». По обидва боки щитка розташовано декоративні елементи у вигляді стилізованого трилисника з гравійованими лініями на поверхні. Майже всю шинку втрачено, зберігся лише невеликий фрагмент, котрий має гладку поверхню та пласку форму. Розміри - 1,9 x 1,1 см (Рис. 1.4).

До деталей одягу належать ременні пряжки. Перша пряжка виготовлена з бронзи підковоподібної форми, язичок втрачено. Розміри: 6,4 x 4,5 см (Рис. 1.10) Датуються виріб другою половиною XVIII – початком XIX ст. Друга пряжка також бронзова видовжено-прямокутної форми, язичок відсутній, має розміри 5 x 2,7 см (Рис. 1.11) Подібні видовжено-прямокутні пряжки, але менших розмірів, походять з Богородицької (Новобогородицької) фортеці та датуються XVIII ст. [3, с. 49 – 50, рис. 18. 14 – 15].

З елементів взуття виявлено латунну застібку від чобота-ботфорта підпрямокутної форми з трьома прямокутними розрізами. На зовнішній стороні знаходяться три заклепки, за допомогою яких застібка кріпилася до чобота. Розміри виробу становлять 3,9 x 3,5 см (Рис. 1.9). Схожі застібки від ботфортів відомі в археологічних матеріалах Богородицької (Новобогородицької) фортеці та датуються XVIII ст. [3, с.55, 57, рис. 22.6 – 14].

Також з території поселення походить фрагмент накладки, виготовленої з бронзового сплаву. Лицьовий бік виробу орнаментовано рельєфним стилізованим рослинним орнаментом за допомогою наскрізних отворів. По периметру та вздовж по центру розташовано орнаментальні смуги мотузкового орнаменту. Реконструйовані розміри фрагменту дорівнюють 5,2 x 3,2 см (Рис. 1.2). Датуються виріб XVIII – початком XIX ст.

Господарсько-побутові речі XVIII – XIX ст. представлені двома

виробами із заліза, а саме фрагментом ножа та кільцем від кінської підпруги. Ніж черешковий, кований, лезо пряме одностороннє. Частина леза втрачено, фрагмент леза, що зберігся, зазнав деформації – був зігнутий. Розміри черешка – 5 x 1,2 см, леза – 5,5 x 1,8 см. Підпружне кільце діаметром 4,8 см, коване. Обидва вироба сильно корозовано.

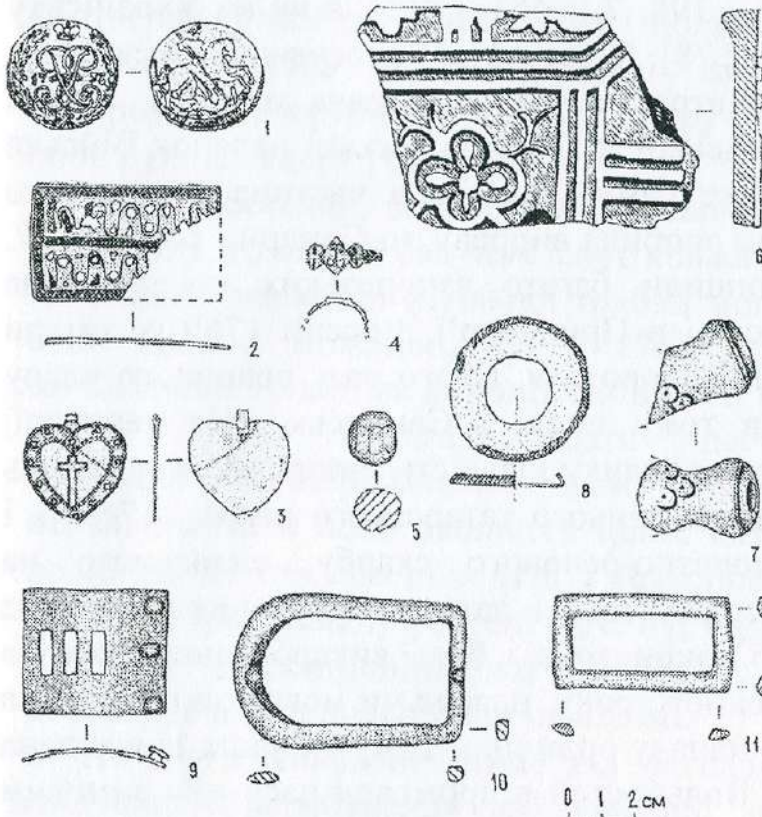

Рис. 1. Знахідки 2009 р. з поселень
Карабинівка та Лиманське

На місці розташування колишнього с. Лиманське у 2009 р. знайдено дві мідні монети XVIII – XIX ст.: дві копійки 1758 р. (Рис. 1.1) та дві копійки 1818 р.

Серед виробів із глини, в основному представлених дрібними уламками керамічного посуду XVIII – XIX ст., найбільш репрезентативним є фрагмент люльки із втраченою чашечкою. Частина люльки, що збереглась, являє собою так звану тулійку – відведена вбік, прикріплена під кутом до чашечки трубку з каналом для виведення диму [1, с.29]. Поверхня жовтого кольору, нижня частина прикрашена штампованим орнаментом типу «квітка» [4, с.80]. На кінці виробу розташовано пружкоподібне потовщення. Розміри даного фрагменту люльки становлять 3,4 x 2,4 см (Рис. 1.7).

Цікаву знахідку зроблено майже на тому самому місці, де у 2008 р. було виявлено срібні рублі карбування 1766 і 1769 років [9, с.50]. Вона являє собою жіночу прикрасу–медальон, виготовлену із срібла низької проби.

На лицьовому боці в ободку з крапок відбито зображення латинського хреста. На зворотньому боці зображення відсутні. У верхній частині виробу – тріщина від згинання. Передню частину вушка для кріплення відламано. Розміри: 2,9 x 2,8 см (Рис. 1.3).

За нашим припущенням, знайдені у 2008 р. срібні рублі, карбовані в другій половині 60-х років XVIII ст. та вищеописана прикраса-медальон можуть бути складовими єдиного монетно-речового скарбу. З огляду на дати карбування монет, виникнення цього скарбу, ймовірно, пов'язане з подіями 1769 р., коли татарськими ордами здійснено останні великі напади на запорозькі землі.

У статті, присвяченій розгляду археологічних матеріалів XVIII ст., здобутих на поселеннях Карабинівка та Лиманське в 2007 – 2008 роках, автором було висловлено думку, що зазначені срібні монети, карбовані за часів правління Катерини II, могли бути сховані в одній з будівель

поселення або поруч з нею під час татарського нападу на Запорожжя в перші зимові місяці 1769 р. [9, с. 51]. Але з часом це припущення нами було дещо переглянуто. Так, за інформацією писемних джерел, в період зимового походу 1769 р. головний удар основних сил кримського війська, яке особисто очолював хан Крим-Гірей, було спрямовано на Єлисаветградську провінцію Нової Сербії [2, с.135 – 198; 7, с.453 – 455], а не на Українську лінію, як пише О. Л. Олійник [6, с.78]. В результаті просування татарських загонів, великих руйнувань та втрат серед населення зазнала значна кількість населених пунктів Інгульської та Бугогардівської паланок Війська Запорозького [7, с.455]. В той же самий час інша частина татарського війська на чолі з калгою-султаном зробила виправу до Самари і Бахмута [7, с.454]. Татари атакували і знищили багато запорозьких поселень на Лівобережжі Дніпра, в тому числі і в Присамар'ї. Восени 1769 р. татари знову здійснили великий набіг на Запорожжя. Цього разу основного удару зазнали лівобережні паланки, в тому числі і Самарська. На території паланки було пограбовано і спалено велику кількість запорозьких поселень [1, с.107]. Ймовірно, саме до часу осіннього татарського нападу 1769 р. і слід відносити виникнення монетно-речового скарбу, виявленого на поселенні Лиманське. Це підтверджується і датою карбування одного із рублів, оскільки, монета 1769 р., якби вона і була викарбуваною вже на початку першого місяця того ж самого року, навряд чи могла опинитися на Запорожжі вже під час зимового нападу ординців. Тому скоріше за все дана монета потрапила на територію Вольностей в проміжок часу між зимовим та осіннім татарськими набігами 1769 р.

Досить незрозумілим залишається й те, яким чином на території запорозького зимівника опинилася жіноча прикраса з католицькою символікою. Можемо лише припустити, що це військовий трофей. Як відомо з писемних джерел, в 50-60-х роках XVIII ст. на Запорожжі та на Правобережній (Польській) Україні значного розмаху набув гайдамацький рух [1, с.376 – 381]. У 1768 р. на Правобережжі вибухнуло потужне повстання, відоме під назвою Коліївщина. Запорозькі гайдамаки прийняли активну участь у цьому повстанні [1, с.383 – 384]. Можливо, що даний виріб міг бути здобутим на Правобережній Україні та принесеним на Запорожжя одним із запорозьців приймавших учась в гайдамацькому русі.

Серед матеріалів поселення присутні й речі військового призначення. Зокрема, це свинцева куля округло-видовженої форми та розмірами 1,5 x 1,3 см (Рис. 1.5). Викликає інтерес знахідка виготовленого з латуні предмета у вигляді кола з отвором по центру. Загальний діаметр виробу становить 4 см, діаметр внутрішнього отвора – 2 см. Краї предмета у вигляді невеликих промінців, міцно притиснутих один до одного, загнуті під кутом до середини. Частину промінців втрачено (Рис. 1.8). Подібні знахідки відомі в матеріалах Богородицької (Новобогородицької) фортеці та датуються XVIII ст. Визначаються вони як денця від фітільних трубок для запалювання ручних гранат [3, с.67-68, рис. 29.3-8]. Такі гранати сферичної форми у

російському війську XVIII ст. входили до складу озброєння піхотинця-гренадера та в різні періоди називалися гранати або шлагги [5, с.35, 78]. Не виключено, що в окремих випадках цим видом зброї користувалися і запорозькі козаки. Зокрема, ручні гранати могли застосовуватися запорожцями під час штурмів або при обороні різноманітних укріплень. Підтверджується це припущення і повідомленнями писемних джерел. Так, наприклад, 1709 р. в арсеналі захопленої російськими військами Запорозької (Чортотлицької) Січі поруч з іншим озброєнням зберігалось і «600 ручных ядер» [10, с.329].

Щодо обставин, за яких дана деталь озброєння опинилася на території поселення, то на цей рахунок існує кілька припущень. Наведемо деякі з них. По-перше, дещо від фітільної трубки могло бути втрачене під час якогось бою. Цілком можливо, що у 1769 р. мешканці зимівника на березі оз. Солоний Лиман за допомогою всього наявного у них озброєння, в тому числі і гранат, намагалися дати відсіч одному з татарських загонів. Надійним підтвердженням цьому могло стати виявлення на площі поселення та в його околицях цілих екземплярів або фрагментів гранат, подібних до тих, що походять з розкопок на о. Хортиця та Богородицької (Новобогородицької) фортеці [3, с. 67, 72, рис. 33.8 – 9; 8 с. 148, 150, рис. 6]. Але на сьогоднішній час знахідки таких одиниць озброєння на досліджуваній території нам не відомі.

По-друге, виявлене дещо від фітільної трубки гренадера може бути свідченням перебування на території зимівника цілого підрозділу або окремих вояків російського війська. Так, відомо, що під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 років деякі російські частини зупинялися на постій в запорозьких поселеннях [1, с.109]. У 1775 р., коли російським урядом ліквідовувалася Запорозька Січ, всі паланки, слободи, а також зимівники козацької старшини були зайняті російськими військовими командами [1, с.415]. Можливо, одна із таких команд перебувала і в зимівнику запорозького осавула Ф. М. Легкоступа, розташованого на березі Солоного Лиману [9, с.46]. Також слід враховувати, що в період існування Нової Січі значного поширення набули втечі на Запорожжя вояків регулярних та ірегулярних підрозділів російського війська. Чимало документів свідчать про те, що в більшості випадків збігли солдати, опинившись на території Вольностей, зазвичай наймалися робітниками до заможних козаків-господарів і тимчасово або постійно перебували в зимівниках останніх [1, с.127 – 128, 130 – 131].

Не виключено й те, що така деталь озброєння, як дещо від фітільної трубки, могла бути принесена на поселення якимось козаком – учасником однієї з численних військових кампаній XVIII ст. або відставним солдатом, який оселився вже наприкінці XVIII ст. в слободі на березі Солоного Лимана після закінчення терміну служби у російському війську.

Таким чином, у 2009 р. отримано нові археологічні свідчення на підтвердження припущення стосовно того, що поселення Карабинівка та

Лиманське, засновані як поміщицькі слободи в останній чверті XVIII ст., виникли не на пустому місці, а утворилися на основі більш ранніх козацьких поселень – хуторів-зимівників, які виникли й існували на берегах Солоного Лиману за часів Нової Січі. Крім того, здобуті матеріали доповнюють уявлення про деякі риси матеріальної культури населення Присамар'я другої половини XVIII – першої половини XIX сторіч.

Література

1. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734 – 1775 рр.) / В. О. Голобуцький. – Дніпропетровськ: «Січ», 2004. – 421 с.
2. Записки барона Тотта о татарском набеге на Ново-Сербию 1769 года // Киевская Старина, 1883. – Т. VII (сентябрь-октябрь). – С. 135 – 198.
3. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко– Дніпропетровськ, 2007. – 108 с.
4. Коваленко О. Глиняні люльки XVII – XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) / О. Коваленко. – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 144 с.
5. Леонов О. Г. Регулярная пехота: 1698 – 1801 / О.Г. Леонов, И.П. Ульянов.— М.: ТКО «АСТ», 1995. — 296 с.
6. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775) / О. Л. Олійник. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – 256 с.
7. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ: «Січ», 1994. – 678 с.
8. Староверов Д. Стекланні гранати XVIII в. из раскопок на территории Киевского Арсенала / Д. Староверов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: [зб. наук. ст.]. – К., 2007.— Вип. 16. – С. 147 – 151.
9. Філімонов Д. Поселення XVIII ст. поблизу озера Солоний Лиман (за матеріалами археологічних розвідок Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей) / Д. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: [зб. наук. ст.]. – К., 2009. - Вип. 18. – С. 45 – 52.
10. Яворницький, Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К., 1993. – Т. 3. – 560 с.

Віталій Яремченко (Полтава), старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею,
Олександр Ткаченко (Полтава), завідуючий сектором фондів Полтавського краєзнавчого музею

Скляний посуд XVIII – поч. XIX ст. з міщанської садиби м. Полтави (за матеріалами досліджень 2007 р.)

Восени 2007 р. загін Полтавського краєзнавчого музею проводив нагляд за будівельними роботами, що велися на місці зруйнованого будинку XIX ст. по вул. Конституції, 13¹. Ділянка, на якій проводилися дослідження, розташована на плато правого корінного берега р. Ворскла в межах старої частини міста поряд з парком Сонячним. У XVIII – на початку XIX ст. дана місцевість була